

Magyar peregrinusok hollandról magyarra fordított munkái a kora újkorban

doktori értekezés (PhD) tézisei

Készítette: Eredics Péter

Témavezető: Dr. habil. Lichtmann Tamás

Debreceni Egyetem

Debrecen, 2005

Célkitűzések és a téma körülhatárolása

A magyar diákok 1623-as franekeri megjelenése a *peregrinatio hungarica* újabb fejezetének jelentette nyitányát. Egy olyan folyamatét, amely a 19. század elejéig jelentős szerepet játszott a magyarság szellemi fejlődésében, de jótékony hatással volt a Habsburgok által elnyomott magyar református egyházra is. A hollandiai peregrináció közel két évszázada alatt magyar diákok tömegei töltöttek hosszabb-rövidebb időt a németalföldi akadémiákon. Számuk csak Franekerben valószínűleg meghaladta 1200 főt, nem is beszélve az Amszterdamban, Deventerben, Groningenben, Harderwijkben, Leidenben és Utrechtben tanult peregrinusokról. Legtöbbjük, néhány kivételtől eltekintve, jó hírnévnek örvendett és szorgalmasan tanult Hollandiában. Szorgalmukat bizonyítják az utókor számára megőrzött akadémiai nyomtatványok, valamint az általuk írott és fordított egyéb munkák.

A fordítások előszavaiból kiolvasható az évszázadok során sokat szenvedett magyar haza érdekében való tenniakarás, az európai nemzetekhez történő szellemi felzárkózás elősegítése olyan művek lefordítása révén, melyeket a magyar olvasóközönség a nyelvismeret hiányában eredetiben elolvasni nem volt képes. A jó fordításhoz elengedhetetlen a megfelelő nyelvismeret. A magyar diákok latin tudása közismerten színvonalas volt, s akinek lehetősége nyílt arra, hogy Magyarországon vagy Erdélyben megkezdett tanulmányait valamelyik korabeli nyugat-európai akadémián folytassa, az a latin mellett jól elsajátíthatta egyebek mellett az angol, német és holland nyelvet is. Hogy közülük sokan éltek e lehetőséggel, azt sejteti a holland nyelv népszerűsége a korabeli Magyarországon és Erdélyben.

E népszerűség önmagában nem meglepő, hiszen a peregrinusok közül Hollandiában sokan családoknál laktak, ahol a háziak gyakran nem beszéltek latinul. Így amennyiben gazdáikkal érintkezni akartak, meg kellett tanulniuk hollandul. A kérdés tehát nem a nyelvismeret megléte, hanem inkább az, hogy voltak-e diákjaink között olyan vállalkozókedvűek, akik a „belgiomi nyelvet” nem csupán a szállásadójukkal, illetve azok családtagjaival való érintkezésre használták, hanem hollandul megjelent munkák magyarra fordítására is. A válaszáért elég fellapozni a fontosabb magyar bibliográfiákat. Ezek több olyan mű címét is közlik, melyeket bizonyosan holland nyelvű forrásmunka alapján ültették át magyarra.

A fenti megállapítás, nevezetesen a kora újkori holland-magyar fordítások bizonyítható megléte megerősíti azt a feltételezést, hogy a két országot összekötő kulturális szálak egykor még szorosabbak voltak mint azt eddig gondoltuk. Ez késztetett arra, hogy új oldaláról világítsam meg az adott korszak holland-magyar kulturális kapcsolatait. Kutatómunkám középpontjában annak a szerepnek az vizsgálata áll, melyet az említett fordítások, illetőleg a munkákat fordító peregrinusok ebben játszhattak. A dolgozatban ennek kapcsán felmerülő kérdéseket is e két szempont - fordítók és fordítások - köré csoportosíthatjuk.

Az első feladat annak megállapítása, hogy a magyar diákok a vizsgált időszakban mely könyveket fordították le hollandról anyanyelvükre továbbá, hogy a fordítás mely holland nyelvű forrásmunká(k)ra vezethető vissza. Ezek ismeretében elvégezhető a fordítások párhuzamos összehasonlítása, melynek eredményeként képet kapunk a diákok fordítói módszereiről: többek között a filológiai pontosságra vagy épp a szabadabb átdolgozásra való törekvéseiről és más fordítástechnikai problémákról.

Különleges figyelmet érdemel a fordítások megjelentetésének finanszírozása. Ki fedezhette a költségeket? Talán maga a nyomdász, esetleg az egyház vagy egy gazdag patrónus? Beleillett-e a fordítás az adott nyomdász profiljába vagy épp eltért attól? A fennmaradt nyomdai jegyzőkönyvek, aukciókatalógusok, könyvjegyzékek és a bibliográfiai szakirodalom segítségével próbálok választ találni arra a kérdésre, hogy a kiadások számát és a kötetek példányszámát tekintve a fordítások mennyire voltak népszerűek Magyarországon, illetve a forrásmunkák Hollandiában.

A jelen dolgozat nem csupán a fordításokat és azok kiadástörténetét vizsgálja, hanem választ próbál találni a következő, a fordítók személyével kapcsolatos kérdésekre is. Nevezetesen, kik voltak a művek fordítói, s a jelenleg fellelhető szakirodalom és egyéb levéltári iratok alapján mi ismert az életútjukról, munkásságukról. Vajon több száz év távlatából megállapítható-e, hogy a fordító miért épp az adott könyvet ültette át magyarra, s hogy választásában mi játszhatott szerepet?

A kutatás helyzete

A magyarok hollandiai peregrinációja, e majd két évszázadot átfogó szoros kulturális érintkezés, természetesen nem múlt el nyomtalanul. A diákok ottlétének emlékeit: akadémiai nyomtatványokat, üdvözlőverseket, aukciós katalógusokat, leveleket, testimoniumokat, naplókat, egyéb általuk írt és fordított könyvet számtalan könyvtár és levéltár őrzi. Bár a peregrinációkutatás az utóbbi években a tudományos érdeklődés homlokterébe került, még mindig nem jutott és az anyag mennyiségét tekintve nem is juthatott el a rendelkezésre álló adatok teljeskörű összegyűjtéséig és azok kvantitatív feldolgozásáig. Optimizmusra ad okot, hogy peregrinusaink életéről és munkáiról, egyre több publikáció látott, s lát napvilágot. Nem ennyire örömteli azonban az a tény, hogy a kora újkori holland-magyar fordítások feldolgozása és elemzése, néhány kezdeményezést leszámítva, sajnálatos módon mint *terra incognita* éktelenkedik mindkét ország művelődés- és irodalomtörténeti kutatásainak palettáján. Az alábbiakban először a fordításokkal kapcsolatos magyar, majd a fordításokkal, s azok forrásmunkáival foglalkozó holland kutatási eredmények bemutatására kerül sor.

A fordítások azonosításában kiemelt szerep jut a bibliográfiai műveknek. E téren három címet említhetünk. A 19. század végén kiadott *Régi Magyar Könyvtár* (a továbbiakban RMK) 1711-ig veszi számba a magyar vonatkozású nyomtatványokat. Azokról ugyan részletes áttekintést nyújt, ám a munka keltezése önmagáért beszél. A határok megváltozásával könyvtárak kerültek el az anyaországtól, könyvek semmisültek meg vagy tűntek el a két világháború során vagy az azokat követő zavaros években. Célkitűzéseit tekintve az RMK-hoz hasonló, de korunk követelményeinek mindenben jobban megfelel a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (a továbbiakban RMNy) sorozat. Az 1711 után megjelent fordítások felkutatásában pedig a Petrik Géza-féle *Magyarország bibliographiája* (a továbbiakban Petrik) nyújtja a legnagyobb segítséget.

A fordításokat nyelvi, verstani, és teológiai ismérvek alapján elemző munkák közül elsőként Gálos Rezső úttörő szerepet betöltő rövid tanulmányát említhetjük, melyben a szerző Szokolyai Anderko István *Sérelmes lelkeket gyógyító Balsamom* (Leiden, 1648) (RMNy, Nr. 2216) című fordításának nyelvezetéről ír elismerően.¹ Harsányi István, Szokolyai ugyanezen művében található pár soros idézet fordításának

¹ GÁLOS Rezső, *Szokolyai István*, Irodalomtörténeti Közlemények, XX (1910), 192.

disztichonjait elemzi.² Teológiai szempontok vezették az időrendben legújabbnak mondható következő két tanulmány szerzőit. Incze Gábor az imádság szerepét vizsgálja Szokolyai *Sérelmes lelkeket gyógyító Balsamom* és *A Szent Bibliának testamentomi könyveiből egybe-szedegettetott áhitatos könyörgések* (Leiden, 1648) (RMNy, Nr. 2217) című fordításainak, valamint Diószegi Kis István *Lelki fegyverének* (Lőcse, 1703, 4. kiadás) (RMK I, Nr. 1677) egyes részeiben.³ Nagy Barna pedig *A Keresztyén vallásra rövid kérdésekben és feleletekben tanító cathechesis* (Várad, 1652) (RMNy, Nr. 2457), *A' Keresztyéni Hitnek fő Ágazatinak Fundamentomi* (Várad, 1654) (RMNy, Nr. 2562) és a *Catechismus (Keresztyen). Az az: A' keresztyéni Hitnek ágazataira való rövid tanítás, kérdések és feleletek által* (Sárospatak, 1656, 1658, 1667) (RMK I, Nr. 911, 932, 1059) című ismeretlen fordítójú munkákat veti össze a Heidelbergi Kátével, s nyújt azokról egyben hasznos tartalmi ismertetést.⁴ A jelen sorok írójának publikációit nem számítva ennél több elemzésről nem tud a magyar szakirodalom.

Bár nem sorolhatók a fenti kategóriák egyikébe sem, mégis szót kell ejtenünk két, a korabeli fordításirodalommal, s fordításokkal általában foglalkozó, átfogó munkáról. P. Vásárhelyi Judit az 1636 és 1655 között nyomtatott magyar fordításokat vizsgálja.⁵ A szerző tanulmánya célkitűzésénél fogva nem vállalkozhat az egyes fordítások, így az ismereteink szerint e két évtizedben napvilágot látott négy hollandról magyarra fordított kötet, mélyreható elemzésére, részletes képet nyújt ugyanakkor a korszak fordítástermésének nyomdahely, témakör, nyelv szerinti megoszlásáról, sőt a fordítások ajánlásainak címettségéről is. Az előbbinél lényegesen nagyobb időszak, az 1630-1700 közötti hét évtized magyar irodalmi gondolkodásáról jelentetett meg monográfiát Bartók István.⁶ A szerző a munka utolsó negyedét kitevő második részt teljes mértékben a 17. században uralkodó stílári követelményeknek és a fordításirodalomnak szenteli. A stílári problémákon túl rávilágít többek között a fordítási eredetiség, szükségesség, hasznosság, valamint a fordítói módszerek kérdéseire. Felhozott példái között ugyan nem szerepel hollandról fordított munka, ám az általa érintett kérdések támpontot, egyfajta keretet jelentenek a jelen dolgozatban vizsgált fordítások elemzése, s a következtetések megfogalmazása során.

A holland kutatási eredmények számbavételénél külön kell tárgyalni egyrészt a kora újkori holland könyvek magyar fordításairól, másrészt az azok holland forrásmunkáiról megjelent irodalmat. Az előbbi csoport mindössze két publikációval képviselteti magát. A sort a jelen dolgozat írójának tanulmányával kezdjük, amely Hollandiában elsőként tesz említést a kora újkori holland-magyar fordítások meglétéről,

² HARSÁNYI István, *Két újabb adalék a magyar időmértékes verselés történetéhez*, Egyetemes Philológiai Közlöny, XXXVI (1912), 485.

³ INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, 1931, (Szokolyai) 56-57, 58-59, 68-69, 156-157, valamint (Diószegi) 41, 105-114, 171, 194.

⁴ NAGY Barna, *A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században = A Heidelbergi Káté története Magyarországon*, szerk. BARTHA Tibor, Budapest, 1965, 15-92.

⁵ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Nyomtatott magyar fordításaink 1636 és 1655 között = Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból*, szerk. KARSAY Orsolya, MONOK István, Budapest, 2001, 63-94.

⁶ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk.” *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630-1700 között*, Budapest, 1998, 254-323.

az azok kutatásának irodalom-, művelődés- és egyháztörténeti jelentőségéről.⁷ A másik, s jelen pillanatig utolsó idevágó munka a puritanizmus nemzetközi hatásával foglalkozik, melyben Willem J. op 't Hof Szokolyai Anderko István fordítói tevékenységéről ad számot.⁸

A fent leírtakkal ellentétben a fordítások forrásmunkáiról, néhány kivételtől eltekintve, megfelelő mennyiségű és minőségű holland szakirodalom áll rendelkezésre. A forrásmunkák felkutatásában nagy segítséget jelent a *Short-Title Catalogue Netherlands* (a továbbiakban STCN), a retrospektív holland nemzeti bibliográfia, amely 1540 és 1800 között Hollandiában nyomtatott vagy külföldön - Belgium kivételével - hollandul megjelent könyveket tartalmaz. Hasznos adatokkal szolgál, bár megbízhatóságát tekintve hagy kívánni valót maga után Jan van der Haar, kifejezetten a kegyességi irodalomnak szentelt háromkötetes bibliográfiája.⁹

Végezetül szólnunk kell arról, hogy a dolgozatban vizsgált műveket peregrinusaink ugyan hollandból fordították magyarra, ám mint azt legtöbbjüknel látni fogjuk a fordítás alapjául szolgáló mű valószínűleg maga is fordítás, mely német, angol esetleg latin eredetűre megy vissza. Fontos ezért annak ismerete, hogy a kora újkori Hollandiában milyen fordítással kapcsolatos nézetek éltek a köztudatban. Ebben nyújt nagy segítséget a fent említett Bartók-féle monográfia célkitűzéseivel rokonítható, Dirk Delabastita, Theo Hermans és Luc Korpel által szerkesztett *Vertaalhistorie*-sorozat, melynek három kötete korabeli előszókból és ajánlásokból található megjegyzések felhasználásával mintegy három évszázad fordítói gondolkodásába enged betekintést.¹⁰ A németről és latinról hollandra fordított kora újkori könyvekről tudomásunk szerint nem jelent meg átfogó tanulmány, az angolról hollandra fordított munkák esetében azonban igen. Az 1598 és 1622 közötti időszakról Willem J. op 't Hof vaskos doktori disszertációja nyújt nagyon részletes áttekintést.¹¹ A teljes 17. századot pedig a Schoneveld-féle *Intertraffic of the mind* című dolgozata mutatja be.¹²

Forrásanyag és kutatási módszerek

A jelen dolgozatban vizsgált időszak, mint arról a fentiekben már esett szó, a kora újkor. Nagyjából ezzel esik egybe a magyar diákok tömeges hollandiai peregrinációja. Mint azt

⁷ EREDICS Péter, *Ungarische und siebenbürgische Studenten als Übersetzer niederländischsprachiger Bücher im 17. und 18. Jahrhundert = In search of the Republic of Letters. Intellectual relations between Hungary and The Netherlands*, ed. Arnoud VISSER, Wassenaar, 1999, 71-81.

⁸ Willem J. op 't HOF, *De internationale invloed van het puritanisme = Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed*, ed. W. van 't SPIJKER, R. BISSCHOP, W.J. op 't HOF, Zoetermeer, 2001, 367-368.

⁹ Jan van der HAAR, *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c.1600-c.1800). Bibliografisch onderzoek*, Veenendaal, 1987, *Internationale ökumenische Beziehungen im 17. und 18. Jahrhundert. Bibliographie von aus dem Englischen, Niederländischen und Französischen ins Deutsche übersetzten theologischen Büchern von 1600-1800*, Ederveen, 1997 és *Drielandenverkeer: bibliografische studie. Betreffende: 1. Uit het Duits in het Nederlands vertaalde theologische boeken, 2. Uit het Frans in het Nederlands vertaalde theologische boeken*, Rump, 1999.

¹⁰ Cornelis W. SCHONEVELD, *'t Word grooter plas, maar niet zo 't was. Nederlandse beschouwingen over vertalen (1670-1760)*, 's-Gravenhage, 1992, Luc KORPEL, *In Nederduitsch gewaad. Nederlandse beschouwingen over vertalen (1760-1820)*, 's-Gravenhage, 1993 és Theo HERMANS, *Door een en gen hals. Nederlandse beschouwingen over vertalen (1550-1670)*, 's-Gravenhage, 1996.

¹¹ Willem J. op 't HOF, *Engelse pietistische geschriften in het Nederlands (1598-1622)*, Rotterdam, 1987.

¹² Cornelis W. SCHONEVELD, *Intertraffic of the mind. Studies in seventeenth-century Anglo-Dutch translation with a checklist of books translated from English into Dutch (1600-1700)*, Leiden, 1983.

látni fogjuk, mindegyik vizsgált fordítás létrejöttének hátterében a hollandiai egyetemjárás húzódik meg: erre vezethető ugyanis vissza például a fordítók holland nyelvtudása, nyomdászokkal, könyvkiadókkal, szerzőkkel kiépített kapcsolatrendszere, professzorokhoz, diáktársakhoz fűződő barátsága, melyek révén a diákok figyelme egy adott szerző munkájára, illetve annak fordítására terelődhetett. Tény, hogy néhány „csendes” évtizedet követően, a 19. század második felétől kezdve új lendületet kap a holland nyelvű, elsősorban teológiai, majd később irodalmi művek magyarra fordítása. Ez azonban már egy teljesen más folyamat eredménye mint a 17-18. századi hollandiai peregrináció volt.

A jelen dolgozat tehát olyan kora újkori, hollandról magyarra fordított munkákat kíván bemutatni, elemezni és értékelni, melyeket azóta egyáltalán nem vagy csak alig kutattak. A fordítások, azok forrásmunkái és a fellelhető szakirodalom mellett felhasználtam korabeli leveleket és egyéb olyan iratokat, melyeket a kortársak a fordítókhoz vagy szerzőkhöz írtak vagy velük kapcsolatosak. A korabeli levelek esetében nagy segítséget jelentett a mintegy 800.000 levelet tartalmazó *Catalogus Epistularum Neerlandicarum* (a továbbiakban CEN). Végezetül összegyűjtöttem olyan levéltári anyagokat is, melyek hozzájárulnak a fordítók vagy szerzők életének és kapcsolataink jobb megismeréséhez. Gondolhatunk itt egyebek mellett aukciós katalógusokra és könyvösszeírásokra.

A dolgozatban vizsgált művek kapcsán több olyan probléma is felvetődik, mely elgondolkodásra késztet és egyben óvatosságra int. Az első, maga a fordítás fogalma. Ennek meghatározására, vagy akár csak körülírására is annyi kísérlet történt már, hogy azoknak csupán felsorolása is hosszú oldalakat töltene meg. A helyzet bonyolultságát a vizsgált korszakban a magyarra fordított munkák esetében jól érzékelteti Bartók István alábbi megállapítása: „Még ha a magyar szöveget nagyjából meg is lehet feleltetni egy megnevezett idegen szerző pontosan hivatkozott művének, akkor is adódhatnak eltérések a feldolgozás módjából. Gyakori, hogy a források között több idegen minta is szerepel, a magyar változat elkészítője tehát nemcsak fordító, hanem szerkesztő is. Egy-egy kötet kompiláció mivoltára sokszor csak annyi utal, hogy - például - „deák és anglus authorokból” merített az összeállító.”¹³ S természetesen az sem volt ritka, hogy a fordító sem a forrásmunkáról, sem a forrásnyelvről nem közölt semmit. További nehézséget jelent az is, hogy a fontosabb magyar könyvészeti bibliográfiák - RMK, RMNy, Petrik - áttanulmányozása során kiderül, a vizsgált két évszázad magyar nyelvű nyomtatványainak, de feltehetően a kéziratos formában megőrzött munkák nem csekély hányada is, idegen nyelvű eredetire vezethető vissza.

A magyar nyelvű fordítások forrásait illetően dolgozatomban olyan holland nyelvű szövegeket vettem vizsgálat alá, melyeket eredetileg hollandul írtak vagy valamely más idegen nyelvről - németről, angolról, latinról - fordítottak hollandra. Hogy a következő fejezetekben ez utóbbi csoportra is figyelmet szentelek, annak az az oka, hogy az általunk vizsgált két évszázadban nem állapítható meg minden esetben egyértelműen, hogy melyik szöveg eredeti holland és melyik fordítás.

A fent leírtak a jelen dolgozatra nézve a következőket vetítik előre. Egyrészt hatalmas mennyiségű az a szóba jöhető nyomtatott és kéziratos anyag, melynek átvizsgálása nélkülözhetetlen a hollandról magyarra fordított munkák feltérképezéséhez. Nem is beszélve arról, hogy azok személyes megtekintése még a meglévő bibliográfiák, a korszakkal

¹³ BARTÓK, i.m., 283.

foglalkozó tanulmányok, az internet és a különböző adatbázisok segítségével ellenére is rendkívül időigényes feladat. Az átvizsgálandó anyag mennyisége mellett azonban komoly kihívást jelent a korabeli fordítások esetében a hollandról magyarra fordított munkák kiszűrése is. A fordítók ugyanis - mint arról már esett szó - sok esetben nem csak azt nem árulják el, hogy kinek a művét fordították magyarra, de azt sem, hogy melyik volt a forrásnyelv.

A munka parttalanná válását megakadályozandó, a jelen dolgozatban ezért kizárólag olyan, az RMK-ban, RMNy-ben és Petrik-ben közölt, korabeli munkák bemutatására, elemzésére és értékelésére kerül sor, melyek esetében egyértelműen kiderül - például a címlapon, az előszóban, vagy az ajánlásban feltüntetett megjegyzésekből: „belgiomi nyelvből magyar nyelvre fordított”, „[...] elsőben Belga nyelven kibocsáttattak. Mostan pedig a Kisdedek épületekért Magyar nyelvre fordíttattanak.”, [...] akadván e kis Belga Könyv kezemhez, az erőtlenebbeknek kedvéért Magyar Nyelvre fordítam [...]” stb. - hogy azokat hollandból fordították. A jelen dolgozat ezekből három fordító négy fordítását vizsgálja, melyek a következők: Szokolyai Anderko István (1621-?): *A Szent Bibliának ó testamentomi könyveiből egybe-szedeggetett áhitatos könyörgések* (Leiden, 1648), *Sérelmes lelkeket gyógyító Balsamom* (Leiden, 1648), Diószegi Kis István (?1635-1698): *Lelki fegyver* (Lőcse, 1703, 4. kiadás), valamint Buzinkai György (?1701-1768): *Az elveszett bűnös megkeresztetett és megtartatott* (Amsterdam, 1735) (PETRIK, IV, 24).

E módszer gyengéje, nevezetesen bizonyos munkák jelen dolgozathoz való kihagyása, természetesen számomra is világos, ám a rendelkezésemre álló időkeret szűkössége miatt el kellett tekintenem attól, hogy egyrészt kéziratos formában megőrzött műveket is bevonjak a kutatásba másrészt, hogy olyan nyomtatásban megjelent köteteket is vizsgáljak, melyeknél ugyan gyanítható a holland nyelvű forrás, ám annak bizonyítása rövid távon nem lehetséges. A szakirodalomban, ha csak elvétve is, de találunk utalást ilyen esetekre.

Gondolhatunk itt többek között a fordító diákok baráti körére. Borosnyai Nagy Zsigmond (1704-1774) egyik 18. századi fordítónk, Buzinkai György barátja volt. *Az igaz keresztyén embernek papi tisztiról* (PETRIK, II, 840) című könyvét 1736-ban ugyanabban az amszterdami nyomdában jelentette meg mint Buzinkai a fordítását, s ugyanazzal az utrechti professzorral állt barátságban, aki Buzinkait holland munkák magyarra fordítására ösztönözte. Borosnyai könyvének áttanulmányozása során azonban nem derül ki egyértelműen, hogy holland fordítással van-e dolgunk.

Említhetjük továbbá Bodonhelyi Józsefet is, aki az angol puritanizmus magyar hatásairól írott könyvében több peregrinust is megnevez, akik a szerző nevének feltüntetése nélkül fordítottak magyarra olyan puritán jellegű munkákat, melyeknél kimutatható a holland hatás.¹⁴ Kérdéses marad azonban, hogy a Bodonhelyi által említett holland hatás, vajon holland vagy latin nyelvű forrásmunkát takar-e. Holland szerzők latin nyelven napvilágot látott köteteinek magyar fordításai ugyanis nem képezik részét e dolgozatnak. Bármilyen szimpatikusnak is tűnt tehát, nem alkalmazhattam egy, a Berg Páléhoz hasonló megoldást. Berg a 17. századi magyar irodalomra gyakorolt angol hatásokról szóló könyvében külön csoportban tárgyalja az angol szerzők munkáiról készült fordításokat, a magyar szerzők erős és gyengébb angol hatás álló, valamint néhány angol

¹⁴ BODONHELYI József, *Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, 1942, 89.

vonatkozással bíró műveit.¹⁵ Módszere mindenképpen megfontolandó abban az esetben, ha a későbbiek folyamán sor kerül a jelen dolgozat folytatására.

Kimaradtak a dolgozathoz a már említett káté-fordítások és Szathmári Ötvös István (?-1665) *Titkok jelenése, Avagy, Sz. Janos Apostol Mennyei-Latasa, Rövid magyarázó jedzésekkal edgyütt* (Szeben, 1668) (RMK I, Nr. 1078) című Apokalipszis-magyarázata is, melyek megfelelnek ugyan a fenti feltételeknek, ám a teológiai anyag összetettsége miatt, azok feldolgozását és elemzését a jelen disszertáció, mely alapvetően a fordító diákok hollandiai peregrinációjával, s fordítástechnikai kérdésekkel foglalkozik, nem végezhetné el megnyugtatóan.

Eredmények

Komoly eredményként könyvelhető, hogy mind a négy fordítás esetében sikerült a holland forrásmunkák azonosítása, s ezáltal bizonyítást nyert a magyar fordítások címlapján, ajánlásában vagy előszavában feltüntetett erre utaló megjegyzés. A forrásmunkák tanulmányozása során kiderült továbbá, hogy azok nem eredeti holland művek, hanem egy kivételével bizonyosan korabeli német vagy angol nyelvű könyvek fordításai/átdolgozásai. Feltételezhető azonban, hogy az egyetlen kérdéses mű, a Nicolaas Simons van Leeuwaarden-féle *De verlooren zondaar* (Amsterdam, 1709, 3. kiadás) is angol forrásra vezethető vissza.

A holland mint 17-18. századi közvetítőnyelv szerepével magyar tanulmány ugyan még nem foglalkozott, de Bartók István a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének kiváló kutatója már tett erre utaló szóbeli megjegyzést. Hogy nem elszigetelt magyar jelenséggel van dolgunk az kiderül a holland és német szakirodalomból. Udo Sträter az angol kegyességi munkák németországi recepciójáról írott doktori dolgozatában megállapítja, hogy „az angol kegyességi művek 17. századi német fordításainak jelentős része nem angol nyelvű eredeti alapján készült, hanem latin, francia vagy holland közvetítéssel jutott el az olvasókhoz”.¹⁶ A 17. század első felében Németországban viszonylag kevesen tudtak angolul, ellenben a holland akadémiákon tanult nagyszámú német diáknak köszönhetően a holland nyelv rendkívül népszerű volt. Az előzőekben láthattuk, hogy a magyar peregrinusok közül is sokan tudtak magas szinten hollandul. Willem J. op 't Hof angol puritán munkák holland fordításairól írott disszertációja, valamint Jan van der Haar bibliográfiái alapján pedig kimutatható, hogy angol és német szerzők művei holland fordításban a 17. századi Hollandiában jelentős számban kerültek kiadásra. Bőséges választék állt tehát azon hollandul tudó diákok rendelkezésére, akik angol vagy német szerzők könyveit akarták angol vagy német nyelvtudás nélkül Magyarországon és Erdélyben elterjeszteni.

Hogy az angol vagy német nyelvtudás hiánya az általam vizsgált négy fordítás létrejöttében is meghatározó szerepet játszott-e, a fennmaradt adatok hiányában nem bizonyítható. Valószínű azonban, hogy a kiválasztás szempontjait más tényezők befolyásolták. Buzinkai az *Elveszett bűnös* előszavában azt írja, hogy Hieronymus Simons van Alphen utrechti teológia professzor ösztönzésére fogott hozzá az adott holland kötet fordításához. Van Alphenről tudjuk, hogy barátja volt a holland

¹⁵ BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Budapest, 1946, 201-222.

¹⁶ Udo STRÄTER, *Sonthom, Bayly, Dyke und Hall. Studien zur Rezeption der englischen Erbauungsliteratur in Deutschland im 17. Jahrhundert*, Tübingen, 1987, 26.

forrásmunka szerzőjének, Nicolaas Simons van Leeuwardennek. Az egyetemi közeg és a magyar kapcsolatokkal rendelkező professzorok azonban nagy valószínűség szerint a másik három fordítás létrejöttében is meghatározóak voltak. Szokolyainál mindenekelőtt a franekeri „*pater hungarorum*” Johannes Cloppenburg hatását kell kihangsúlyoznunk, aki *A Szent Bibliának ó testamentomi könyveiből egybe-szedegettetott áhitatos könyörgések* és a *Sérelmes lelkeket gyógyító Balsamom* forrásmunkáinak szerzőit, Paulus Leonardsot, valamint Dionysius Spranckhuysent még leideni egyetemista éveiből ismerhette. Diószegi *Lelki fegyvere* pedig Hendrik van Diest deventeri professzor imádságoskönyvére vezethető vissza. A professzor nagy hatással volt a Hollandiában tanuló magyar peregrinusokra és jelentős magyarországi és erdélyi recepcióval rendelkezett. Jelenlegi ismereteink szerint Diószegi ugyan nem disputált nála, ám Van Diest hírneve, s imádságoskönyvének rendkívüli népszerűsége minden bizonnyal szerepet játszott a *Lelki fegyver* születésében.

Munkáikból nem derül ki, hogy Szokolyai, Diószegi és Buzinkai már a fordítás szándékával indultak-e külföldi tanulmányútjukra. Elképzelhető, hogy patrónusaik és támogatóik nem csupán disputációkban való szereplést vártak el alumnusaiktól, hanem - elsősorban teológiai - könyvek magyarra fordítását is, ahogy erre Heltai János 17. századi patrónusokról szóló tanulmányában már felhívta a figyelmet.¹⁷ Márpedig, ha ez igaz Szokolyai és társai esetében is, akkor a fordítás ötlete még útjuk előtt megfogalmazódott és a fent nevezett holland professzorok csak a megfelelő munkák kiválasztásában segédkeztek.

Mind a négy vizsgált fordítás teológiai munka: imádságoskönyvek és egy bibliamagyarázat. Ez alátámasztja Bartók István azon megállapítását, mely szerint a korszak fordításirodalmának legnagyobb része vallásos szükségletek kielégítésére jött létre,¹⁸ de hasonló következtetésre jutunk Heltai János a 17. század első felének kiadványszerkezetéről írott publikációjából is.¹⁹ Mégis meglepő azonban, hogy a diákok a teológiai könyvek mellett, jelenlegi ismereteink szerint nem fordítottak magyarra holland nyelvű szépirodalmi, történelmi, természettudományi vagy földrajzi műveket, jóllehet azokból az Adattár-sorozat kötetei és az Eruditio-adatbank szerint a korabeli magyarországi és erdélyi magánkönyvtárakban voltak példányok.²⁰

A forrásmunkák legtöbbje Hollandiában nagyon sikeres volt. Ez alól csak a Paulus Leonards-féle *Godtsalighe ghebeden* (Kampen, 1627) jelent kivételt, mely Szokolyai *A Szent Bibliának ó testamentomi könyveiből egybe-szedegettetott áhitatos könyörgések* fordításának szolgált alapjául. Ez az adat azért érdekes, mert a magyar változatnak is csak kevés kiadása ismert. Nem kizárt, hogy ez a mindkét könyvben érezhető erős katolikusellenes hangvételnek tudható be.

A magyar fordítások közül Diószegi *Lelki fegyvere* és Szokolyai *Sérelmes lelkeket gyógyító Balsamomja* örvendtek a legnagyobb népszerűségnek, s jelentek meg mintegy

¹⁷ HELTAI János, *Bürgerliche Patronatstätigkeit und Lesegewohnheiten. Die Beispiele der Familien Szegedi und Asztalos in Kaschau und Tyrnau = Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert*, Hrsg. István MONOK, Péter ÖTVÖS, Szeged, 1998, 40-41.

¹⁸ BARTÓK, i.m., 287.

¹⁹ HELTAI János, *A 17. század első felének kiadványszerkezete. Műfajteremtő elvek és célok = Fejezetek 17. századi nyomdászataunkból*, szerk. KARSAY Orsolya, MONOK István, Budapest, 2001, 9-35.

²⁰ Az említett holland nyelvű könyveket a www.eruditio.hu honlap, valamint az Adattár-sorozat alábbi kötetei tartalmazzák: Nr. 13/2, 13/3, 16/3, 18/1.

17, illetve 9 kiadásban, leggyakrabban a debreceni nyomdában a 18. század folyamán. Ez megfelel Szigeti Jenő megállapításának, mely szerint az imádságirodalom igazi virágzása Magyarországon és Erdélyben a 18. század első felében következett be.²¹ A *Lelki fegyver* és a *Sérelmes lelkeket gyógyító Balsamom* gyakori debreceni megjelenésében szerepet játszott a város politikai helyzete. Az erősödő Habsburg cenzúra következtében a város tanácsa 1730-tól csak teológiai munkák és tankönyvek kiadását engedélyezte. A cenzúra azonban természetesen a teológiai művek esetében is működött és sikerrel akadályozta meg többek között a Szokolyai-féle, katolikusellenes kirohanásokban bővelkedő, *A Szent Bibliának ó testamentomi könyveiből egybe-szedegettetott áhitatos könyörgések* megjelenését, melynek ennek ellenére ismertek leideni, sárospataki és kolozsvári kiadásai. Buzinkai *Az elveszett bűnöse* ennél is kevesebb mindössze két amszterdami kiadásban maradt fenn.

Az Adattár-sorozat kötetei és az Eruditio-adatbank segítségével bepillantást nyerhetünk a fordításokat őrző korabeli magyarországi és erdélyi magánkönyvtárakba. Következtetések megfogalmazása azonban a fellelt anyag csekély száma miatt csak fenntartásokkal lehetséges. Legtöbb adat a *Sérelmes lelkeket gyógyító Balsamom*ról található, mely művet Erdélytől a Felvidékig több könyvtár őrizte. Buzinkai *Az elveszett bűnöse* valószínűleg a bécsi jezsuiták könyvelkobzásai miatt csak kis példányszámban jutott el a magyar olvasóközönséghez, s így kevés könyvjegyzék tartalmazza. Diószegi *Lelki fegyveréből* és a Szokolyai-féle *A Szent Bibliának ó testamentomi könyveiből egybe-szedegettetott áhitatos könyörgésekből* címük szerint ugyan nem volt sok, ám a listákon gyakran csak annyi áll, hogy „imádságoskönyv”, a könyv címének és szerzőjének megnevezése nélkül. Ezek között természetesen szépszámmal előfordulhatott az idézett két munka is. A fent elmondottak figyelembevételével az állapítható meg, hogy diákjaink fordításait a könyvjegyzékek és könyvlisták szerint Erdélyben főleg Brassóban, Fogarason, Kolozsváron, Tordán és Olthévízen olvasták, Magyarországon pedig Debrecenben, Kassán és Sárospatakon, de az Apafi-család révén jutott belőlük Bécsbe is.

Arra a kérdésre, hogy a holland forrásmunkák és a magyar fordítások között tapasztalható-e szerkezeti eltérés, egyértelműen igennel válaszolhatunk. Mind a négy nyomtatvány átdolgozás, ami nem volt idegen a korabeli fordítói szokásoktól. Az eltérés mértéke természetesen fordításonként más. Szokolyai mindkét könyvét megtoldja néhány Johann Habermanntól vett imádsággal. Diószegi egyrészt kihagy imádságokat Van Diest *Christelijcke gebeden* (Amsterdam, 1650) című forrásmunkájából, ugyanakkor átvesz részeket Johannes Martinus könyvéből. A szerkezeti eltérés Buzinkainál a legcsekélyebb, aki, a holland munka előszavát és üdvözlőverseit nem számítva, mindössze a kötet végén található énekeket hagyja ki a magyar fordításból.

Fordítástechnikai szempontok alapján a vizsgált magyar könyveket két csoportra oszthatjuk: szöveghű fordítások és szabadabb átdolgozások. Az első kategóriába Buzinkai *Az elveszett bűnöse* sorolható. A fordító törekszik a filológiai pontosságra és a forrásmunkát néhány kivételtől eltekintve szó szerint ülteti át magyarra. Szokolyai és Diószegi fordításaiban azonban már szembeötlőek az eltérések. Szokolyai stílusára mindkét műve esetében a mozgalmasság, szemléletesség, a képszerű leírás jellemző, valamint a nagyszámú és változatos stíuselemek felvonultatása. Szövegrészek bővítése és tömörítése egyaránt megfigyelhető nála. Diószegi, mint a *Lelki fegyver* előszavában is

²¹ SZIGETI Jenő, *A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, X (2002), 85.

közli, az egyszerű nyelvezetre törekszik. Fordításában ennek köszönhetően csak kevés olyan stíluseszköz található, melyek a forrásmunkában nincsenek meg. Mondatalkotása nem barokkosan túldíszített vagy túlbővített mondathalmazokkal jellemezhető, mint például Szokolyainál, hanem az egyértelmű szintagma- és mondatfűzéssel. Feltűnő továbbá a holland forrásszöveg jelentős rövidítése, s az annál durvább, naturalisztikusabb nyelvhasználat.

Publikációk

EREDICS Péter, *Konferencia a kora újkori holland-magyar kapcsolatokról*, Debreceni Szemle, VII/4 (1999), 636-638.

EREDICS Péter, *Magyar vonatkozású könyvek Hieronymus Simons van Alphen professzor könyvtárában*, Könyv és könyvtár, XXI (1999), 257-264.

EREDICS Péter, *Ungarische und siebenbürgische Studenten als Übersetzer niederländischsprachiger Bücher im 17. und 18. Jahrhundert = In search of the Republic of Letters: Intellectual relations between Hungary and the Netherlands (1500-1800)*, ed. Arnoud VISSER, NIAS Wassenaar, 1999, 71-81.

EREDICS Péter, „A ti vigasztalástokra e' következő kevés számú leveletskéket irtam.” *Adatok Szokolyai Anderko István életéhez és fordítói tevékenységéhez*, Könyv és könyvtár, XXII-XXIII (2000-2001), 53-72.

EREDICS Péter & BEKE Katalin, *De Hongaarse boeken van Johannes Cloppenburg (1592-1652) = Kerven in een rots. Opstellen over Nederlandse taalkunde, letterkunde en cultuur, aangeboden aan Jan W. de Vries bij zijn afscheid als hoogleraar Dutch Studies aan de Universiteit Leiden*, ed. Berry DONGELMANS, Josien LALLEMAN, Olf PRAAMSTRA, Stichting Neerlandistiek Leiden, 2001, 243-249.

EREDICS Péter, *Johannes Cloppenburg professzor magyar könyvei*, Magyar Könyvszemle, CXVII/1 (2001), 112-117.

EREDICS Péter, *Magyar vonatkozású könyvek kora újkori holland professzori könyvtárakban: Bibliotheca Venemania*, Könyv és könyvtár, XXV (2003), 425-431.

EREDICS Péter, „Ime vészel itt kezedbe egy kitsiny, mindazáltal hasznos és épületes Munkátskát.” *Einleitende Anmerkungen zum Forschungsvorhaben „Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen in der frühen Neuzeit = Cultural relations between Holland and Hungary in the 17th-18th century*, ed. August den HOLLANDER, István MONOK, Ferenc POSTMA, Amsterdam-Budapest, 2005. (Előkészületben)